

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهپای انقلاب اسلامی

سال نوزدهم، شماره ۷۱، تابستان ۱۴۰۴

صفحه ۵۱ تا ۷۲

جایگاه تساهل و مدارا در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی با تأکید بر آراء امام و آیت‌الله خامنه‌ای

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سید محسن رضایی

استاد گروه فلسفه و عرفان، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

عبدالرضا مظاهری *

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سیده فاطمه هاشمی

چکیده

پژوهش حاضر به دنبال بررسی جایگاه تساهل و مدارا در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی و به‌طور مشخص آراء امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری برآمده است. این پرسش مطرح است که عناصر اصلی جامعه مطلوب اسلامی بر مبنای تساهل و مدارا در آراء رهبران جمهوری اسلامی ایران چه مشخصاتی دارد؟ فرضیه پژوهش این است: در آراء امام خمینی (ره)، تساهل و مدارا باعث نفی خشونت و رفتارهای قهری حاکم شده و در آراء آیت‌الله خامنه‌ای، تساهل و مدارا نه موضوعاتی مطلق، بلکه امری نسبی و نیازمند تعیین چارچوب در جامعه اسلامی هستند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که تساهل و مدارا در اندیشه اسلامی مبتنی بر نوعی رویکرد اخلاقی و سیاسی است که نیازمند تعیین چارچوب برای حراست از اخلاق عمومی جامعه و جلوگیری از نادیده گرفتن احکام شریعت می‌باشد. بنابراین مدارا و تساهل برخلاف آنچه در رویکرد سکولار مطرح است، بی تفاوت نسبت به سرنوشت اخلاق عمومی جامعه یا ترویج هر اندیشه‌ای حتی نفی احکام شریعت نیست. این دو مفهوم نظیر هر اصول دیگری در عرصه سیاسی و اجتماعی، مستلزم در نظر گرفتن اخلاق عمومی، مسؤولیت حکومت اسلامی برای حمایت از ابراز عقیده و دیدگاه مردم از یکسو و فعالیت شهروندان در محدوده‌ای است که باعث توهین، سرکوب، کوچک‌انگاری و نفی اصول شریعت و اخلاق در جامعه اسلامی نشوند. در مقاله حاضر از روش توصیفی و تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای بهره برده می‌شود و چارچوب نظری مقاله نیز الگوی مدارای اخلاقی و سیاسی اسلامی است.

کلیدواژه: تساهل، مدارا، انقلاب اسلامی، امام خمینی (ره)، آیت‌الله خامنه‌ای.

* نویسنده مسئول: mazaheri711@iau.ac.ir

تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۲/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۵

The Islamic Revolution Approach Quarterly
Vol. 19, No.71, Summer 2025, P 51-72
rahyaftjournal.ir

The Position of Tolerance and Forbearance in Iranian Society after the Islamic Revolution with Emphasis on the Views of Imam Khomeini and the Supreme Leader

Seyed Mohsen Rezai

PhD Student in Quranic Sciences and Hadith,
Central Tehran Branch, Islamic Azad
University, Tehran, Iran

Abdolreza Mazaheri *

Professor, Department of Philosophy and
Mysticism, Central Tehran Branch, Islamic
Azad University, Tehran, Iran

Sayyedah Fatemeh
Hashemi

Assistant Professor, Department of Quranic
Sciences and Hadith, Central Tehran Branch,
Islamic Azad University, Tehran, Iran

Abstract

Abstract

This study aims to examine the position of tolerance and patience in Iranian society after the Islamic Revolution, specifically focusing on the views of Imam Khomeini (RA) and the Supreme Leader. The research question is: What are the main elements of an ideal Islamic society based on tolerance and patience according to the leaders of the Islamic Republic of Iran? The hypothesis of the research is: In the views of Imam

---

* Corresponding Author: mazaheri711@iau.ac.ir

How to Cite: Delavarpour, M. (2025). The Position of Tolerance and Forbearance in Iranian Society after the Islamic Revolution with Emphasis on the Views of Imam Khomeini and the Supreme Leader, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(71), 51-72.

Date Received: 6 December 2024   Date Accepted: 18 March 2025

Khomeini (RA), tolerance and patience negate violence and coercive behaviors, while in the views of Ayatollah Khamenei, tolerance and patience are not absolute matters but rather relative concepts that require a framework within Islamic society. The results indicate that tolerance and patience in Islamic thought are based on a type of ethical and political approach that necessitates a framework to safeguard the public morality of society and prevent the disregard of Sharia rulings. Therefore, contrary to what is proposed in a secular approach, tolerance and patience are not indifferent to the fate of public morality in society or the promotion of any idea, even the negation of Sharia rulings. These two concepts, like any other principles in political and social arenas, require consideration of public ethics and the responsibility of the Islamic government to support the expression of the opinions and views of the people, while also ensuring that citizens' activities do not lead to insults, repression, belittlement, or negation of the principles of Sharia and ethics in Islamic society. This article employs descriptive and analytical methods and utilizes library resources, with the theoretical framework being the model of Islamic moral and political tolerance.

Keywords: Tolerance, Patience, Islamic Revolution, Imam Khomeini (RA), Ayatollah Khamenei.

Introduction

The realm of politics and society has always been, and will continue to be, a place of conflict, contestation, diverse opinions, and new perspectives. However, political systems, each in their own way—either through coercive methods or peaceful means and by creating a calm and non-violent political environment—strive to manage these issues. The importance of managing conflicts, viewpoints, and opinions is so significant that political systems are classified into democratic, non-democratic, authoritarian, or populist categories based on the presence and degree of tolerance and forbearance. Accordingly, modern political systems, mostly grounded in law, have recognized the importance and role of tolerance and forbearance in governance. Most democratic systems endeavor to establish a public sphere free of coercion and violence, based on law and equality, so that citizens can express their views both in social relations and in interactions with the government, and witness their effects in personal and social life. Achieving a society based on tolerance and forbearance, however, is not easy; ideally, the system of tolerance and forbearance has always faced challenges arising from violent interactions by citizens or the government's neglect of citizens' right to express their opinions.

Given the significance of tolerance and forbearance in governance, the

Islamic Republic of Iran—emerging from the discourse of the Islamic Revolution of 1979—although not explicitly naming these principles, contains numerous references, related terms, and laws supporting the principles of tolerance and forbearance in different parts of its constitution, as well as in the traditions of Imam Khomeini (may God sanctify his soul) and the Supreme Leader. Clear manifestations of support for these principles include Articles 24 to 27 and Article 56 of the Constitution, among others related to the sovereignty of the nation. Thus, tolerance and forbearance essentially imply acknowledging the role and position of the people, respecting their opinions, and providing a suitable platform for expressing their views free from violence, paternalistic behavior, or narrow-mindedness. Therefore, the importance of forbearance and tolerance is frequently emphasized in the intellectual tradition of Imam Khomeini, the Supreme Leader, and various laws. Since tolerance and forbearance are often considered Western-derived governance concepts, it is particularly important to distinguish and clarify their Islamic approach within managing an Islamic society. In Islamic thought, tolerance and forbearance hold a special status both as social values and as matters grounded in the sacred divine law (Sharia), inseparable from social and political spheres, with practical and tangible expressions similar to other religious concepts and rulings. Hence, this study seeks to discuss the place of tolerance and forbearance in Iranian society after the Islamic Revolution by examining the views of Imam Khomeini and the Supreme Leader, Ayatollah Khamenei.

The necessity and importance of this paper lie in presenting the theoretical foundations of tolerance and forbearance in the opinions of Imam Khomeini, the Supreme Leader, and the Constitution, while also illustrating their practical examples. This aims to highlight the role of tolerance and forbearance and to propose a suitable framework for improving governance in post-revolutionary Iran. The central research question is: What are the characteristics of an ideal Islamic political system in terms of the role of tolerance and forbearance according to Imam Khomeini and the Supreme Leader? The paper employs descriptive-analytical methodology and library research, using the theoretical framework of Islamic moral and political forbearance.

Main Body

Islamic thought does not view tolerance and forbearance as permissiveness or indifference towards expressing opinions but, distancing itself from secular models of tolerance, sees them as tools to realize the ideal Islamic society based on a monotheistic worldview. The core model of the ideal Islamic society grounded in tolerance and forbearance involves leniency towards people while preventing infringement on the principles of Sharia and societal beliefs. Thus, the model of tolerance and forbearance in the discourse of the Islamic Revolution, including in the views of Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei, represents a distinct approach derived from the Sharia perspective—

primarily related to the sacred Islamic law and secondly to social relations among community members. From this perspective, tolerance and forbearance are neither absolute nor permanent means of governing society and interpersonal or political relations but are tools to implement Sharia rulings, facilitate easy and hassle-free solutions, and consider effective ideas. The boundaries of tolerance and forbearance are also defined by adherence to Sharia principles, public ethics, and respect for others' beliefs. Imam Khomeini emphasized that without forbearance, the Islamic political system tends toward corruption; therefore, one key factor in preventing corruption, including authoritarianism, is applying tolerance and forbearance. In Imam Khomeini's views, tolerance and forbearance are ethical attributes and criteria to gauge rulers' popularity among the people. A government that does not rely on violence or coercion but fosters free dialogue within the limits of Sharia, Islamic values, and authentic religious beliefs will naturally attract others. Thus, applying Imam Khomeini's ideas in domestic and foreign policy signifies a kind of soft power that uses compassionate methods to resolve political conflicts peacefully, leading ultimately to the flourishing of Islamic society and an ideal governance model based on reason and Sharia.

Ayatollah Khamenei's approach to tolerance and forbearance emphasizes distinguishing between the absolute tolerance in secular Western discourse and the relative tolerance in Islamic thought. This means the Islamic legacy and the vision of an ideal future cannot accommodate absolute tolerance because it undermines the Islamic society's values and, consequently, the Islamic government built to promote these values. Accordingly, Ayatollah Khamenei's views involve tolerance combined with firmness and the establishment of clear boundaries by the Islamic government. Ignoring these boundaries and practicing absolute tolerance, as in secular governments, leads to questioning all accepted societal values and paves the way for moral and behavioral chaos in Islamic society. Therefore, tolerance and forbearance require limits to respect Sharia boundaries and prevent paths that ultimately question religious principles and foundations. In this regard, tolerance and forbearance are encompassed by a framework of Sharia rulings, emphasizing citizens' responsibility and the Islamic government's accountability to the evolving demands of the people.

Conclusion

Based on the findings of this study, tolerance and forbearance are fundamental elements in governance and societal management, particularly in political and social realms. In societies lacking tolerance and forbearance, violence, suppression, and disregard for others' thoughts and beliefs dominate, and there is no social responsibility among citizens or governmental accountability toward the people. This research examined the position of tolerance and forbearance in post-revolutionary Iran, focusing on the views of Imam Khomeini and the Supreme Leader. The central question was: What are the

main characteristics of an ideal Islamic society based on tolerance and forbearance according to these leaders? The hypothesis is that Imam Khomeini's views promote the negation of violence and coercive behavior through tolerance and forbearance, while Ayatollah Khamenei sees these concepts as relative and requiring defined boundaries within an Islamic society. The results show that tolerance and forbearance in Islamic thought rely on an ethical and political approach demanding frameworks that safeguard public ethics and prevent neglect of Sharia rulings. Unlike secular approaches, these concepts do not imply indifference toward societal moral fate or endorsing any ideology, including those that deny Sharia rulings. Like any political and social principle, tolerance and forbearance require consideration of public ethics, governmental responsibility in supporting free expression within limits, and citizens' actions not leading to insult, suppression, or denial of Sharia and ethics in Islamic society.

Keywords: Tolerance, Forbearance, Islamic Revolution, Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei.

مقدمه

عرصه سیاست و اجتماع همواره محل منازعه، کشمکش، نظرات مختلف و دیدگاه‌های جدید بوده و خواهد بود. اما در این میان، هریک از نظام‌های سیاسی با شیوه خاص خود یا با توسل به روش‌های قهرآمیز یا به شیوه مسالمت‌آمیز و ایجاد یک بستر آرام و به دور از خشونت سیاسی تلاش می‌کنند تا این مسأله را مدیریت نمایند. اهمیت مدیریت منازعات، دیدگاهها و نظرات به حدی است که حتی براساس مؤلفه وجود و میزان تسامح و تساهل، نظام‌های سیاسی را در دسته‌های دمکراتیک، غیردموکراتیک و یا نظایر آن اعم از اقتدارگرایی یا مردمسالاری قرار می‌دهند. به همین منظور نظام‌های سیاسی امروزی که متکی بر قانون هستند، به اهمیت و نقش تساهل و تسامح و مدارا در عرصه حکومتداری پی برده‌اند. به طوری که تلاش اغلب نظام‌های مردمسالار این است که بتوانند عرصه عمومی فارغ از زور و خشونت و مبتنی بر قانون و برابر ایجاد کنند تا شهروندان هم در عرصه روابط اجتماعی و هم در عرصه تعامل با حکومت بتوانند دیدگاه‌های خود را مطرح کرده و آثار و پیامدهای آن را در عرصه زندگی فردی و اجتماعی مشاهده کنند. اما دستیابی به یک جامعه مبتنی بر تساهل و مدارا آسان نیست، به طوری که از منظر آرمانی می‌توان گفت نظام تساهل و مدارا همواره با مشکلاتی روبرو بوده است که هم ناشی از تعامل مبتنی بر خشونت و زور از سوی شهروندان یا نادیده گرفتن حق ابراز عقیده و بیان شهروندان از سوی حکومت بوده است.

با در نظر داشتن اهمیت تساهل و مدارا در عرصه حکومتداری، جمهوری اسلامی ایران به عنوان نظامی که برآمده از گفتمان انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ است، هرچند به صراحت از اصول مذکور نامی نبرده است، اما مصادیق و اصطلاحات مرتبط با آن و یا حتی قوانین حامی اصل تساهل و مدارا در بخش‌های مختلف قانون اساسی، سنت امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری به چشم می‌خورد. نمود بارز حمایت از این اصل، اصول ۲۴ تا ۲۷ قانون اساسی یا اصل ۵۶ قانون اساسی و یا سایر اصول آن که با حق حاکمیت ملت سروکار دارند، دیده می‌شود. از این جهت تساهل و مدارا در واقع قائل شدن به نقش و جایگاه مردم و اهمیت دادن به نظر و دیدگاه آنان و فراهم کردن بستری مناسب برای طرح دیدگاهها و نظرات آنان به دور از خشونت و رفتارهای قیم مآبانه یا تنگ نظرانه است. به همین دلیل اهمیت مدارا و تساهل در قاموس فکری امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری و همچنین قوانین به انحاء مختلف بیان شده است. اما از آنجایی که تساهل و مدارا غالباً برگرفته از آموزه‌های غربی در عرصه حکومتداری هستند، لزوم تفکیک و تشریح رویکرد اسلامی آن در عرصه اداره جامعه اسلامی اهمیت خاصی دارد. تساهل و مدارا که در اندیشه اسلامی نیز جایگاه خاصی دارند، هم به عنوان یک ارزش اجتماعی و هم به عنوان یک امری که ناظر بر شرع مقدس الهی است، بدون ارتباط با عرصه اجتماعی و سیاسی نیست و نظیر اغلب مفاهیم و احکام دینی، صورتی عینی و

عملی نیز دارد. به همین دلیل در پژوهش حاضر نیز تلاش بر این است تا جایگاه تساهل و مدارا در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی با بررسی آراء امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای به بحث گذاشته شود.

ضروت و اهمیت نگارش مقاله حاضر از آن رو است تا اصول و مبانی نظری تساهل و مدارا در آراء امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری و همچنین قانون اساسی مطرح شده و مصادیق عملی آنان نیز بیان گردد. به طوری که بتوان با برجسته کردن نقش تساهل و مدارا و تعیین یک چارچوب مناسب، نسبت به بهبود عرصه حکمرانی در جامعه ایران پس از انقلاب، یک راهکار نظری و عملی ارائه نمود. پرسش محوری پژوهش نیز این است که مشخصه‌های نظام سیاسی مطلوب اسلامی از منظر نقش آفرینی تساهل و مدارا در آراء امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری چیست؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

پیرامون بحث تساهل و مدارا هم در زمینه ارتباط آن با عرصه سیاسی و اجتماعی و هم در زمینه بررسی آراء رهبران ایران از جمله امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای، تحقیقاتی انجام شده که به برخی از مهم‌ترین آنان پرداخته می‌شود:

مقاله جوادی ارجمند و رجایی (۱۴۰۱)، با عنوان «نقش تساهل و مدارا در حل و فصل منازعات سیاسی و ارتقاء ظرفیت نظام جمهوری اسلامی ایران» این نتایج را به دست آورده است که کاربست تساهل و مدارا در عرصه سیاسی و امنیتی می‌تواند حل و فصل منازعات سیاسی و مدیریت آنان مؤثر واقع شود. برای بهره‌گیری از تساهل و مدارا نیازمند کاربست ایجابی آن و فراروی از تلقی سلبی از آن در عرصه اداره سیاسی کشور هستیم. مقاله بیات و همکاران (۱۴۰۰)، با عنوان «کاربست تساهل و مدارا در مدل حکمرانی حضرت امام خمینی (ره)» نیز این نتایج را بدست آورده است که کنش سیاسی رهبران جامعه اگر مبتنی بر خشونت و عدم تحمل نظرات مخالفان باشد، عرصه حکومت‌داری را با مشکل روبرو می‌سازد. در سیره عملی امام خمینی (ره)، کنش خشونت‌گرایانه جایی نداشته است و بر این باور بودند که کنش خشونت‌آمیز و عدم مدارا، نه تنها باعث بهبود و اصلاح امور نمی‌شود، بلکه منشأ مفاسد بزرگ و پیچیده‌تر می‌شود. در مقاله سلطانی‌وش و زارعی (۱۳۹۸)، با عنوان «جایگاه تساهل و تسامح در اندیشه سیاسی آیت الله سیدعلی حسینی خامنه‌ای» به بررسی پارادایمی مدارا در آراء رهبر انقلاب اسلامی پرداخته‌اند و این نتیجه حاصل شد که تفاوت عمیقی میان مفهوم مدارا در آراء آیت الله خامنه‌ای و دیدگاه‌های غربی وجود دارد که این در واقع نشانگر تمایز نظام‌های مبتنی بر مردمسالاری دینی است. طباطبایی (۱۳۹۵)، در مقاله خود با عنوان «نقش مدارا در تعالی انسانی و جامعه (سلوک فردی و اجتماعی) با رویکردی به اندیشه عرفانی و رفتار سیاسی امام

خمینی (س)» به این نتیجه رسیده است که از نظر درون دینی، تسامح و تساهل یک فضیلت اخلاقی است و در عرصه سیاسی نیز یک ارزش اجتماعی و برای زیست سیاسی مطلوب میان شهروندان و مدیران جامعه کاربرد دارد. یارمحمدی (۱۳۸۷)، نیز در مقاله خود با عنوان «تساهل و تسامح در سیره عملی امام خمینی (ره)» به نقش امام خمینی (ره) در عمل سیاسی اشاره داشته که حتی با طرح اینکه می توان با فرعون نیز به شیوه مدارا برخورد کرد، فضای سیاسی کشور را در دورانی که رهبری جامعه را بر عهده داشت، به سمت نوعی همگرایی به پیش ببرد. تحقیقات یاد شده هرچند بحث تساهل و مدارا را به صورت کلی و موردی به بحث گذشته اند، اما به صورت عملی و نقشی که گونه مرتبط با وضعیت جامعه اسلامی در زمینه استفاده از تساهل و مدارا ایجاد می کنند، نپرداخته اند. بنابراین در پژوهش حاضر تلاش بر این است تا الگوی سازگار با جامعه و حکمرانی اسلامی با مطالعه آراء امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری ارائه شود.

چارچوب نظری؛ الگوی مدارای اخلاقی و سیاسی اسلامی

تساهل و مدارا دو مفهوم اساسی در عرصه نظام سیاسی و اجتماعی در دوران معاصر هستند. تساهل، برگرفته از «س، ه، ل» در ادبیات فارسی معمولاً همراه تسامح می آید که به معنای آسان گرفتن، اغماض، چشم پوشی کردن، با همدیگر آسان گرفتن، بی احتیاطی، بی پروایی، نرمی و ملایمت به پاس خاطر کسی است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۵۸۷۶). اما مدارا بیشتر در ادبیات سیاسی جدید و مخصوصاً پس از طرح جامعه مدنی مطرح شده است که در ادبیات انگلیسی، معادل «Tolerance» شناخته می شود؛ برخی نیز آن را به معنای پذیرش و قبول کردن آنچه را نمی - پسندیم یا قبول نداریم، معنا کرده اند (King, 1976: 30). بنابراین مدارا در واقع واکنش مسالمت آمیز به یک نظر یا عقیده است که ممکن است نافر مقابل، آن را قبول نداشته یا مطابقت واقعیت نداند. مدارا نیز همسو و هم جهت با تساهل، به معنای گذشت کردن و نادیده گرفتن یک دیدگاه و آن هم در صورتی است که نظر طرف مقابل را مطابق واقعیت و حقیقت نداند.

تساهل و مدارا در اندیشه غربی، نه یک ضرورت اخلاقی، بلکه به عنوان یک ارزش اجتماعی در جوامع متکثر شناخته می شوند (Tsang, 2014: 286). تساهل و مدارا در عرصه سیاسی بیشتر با جامعه مدنی متنوع، گفت و گوی آزاد و انتقادی و همچنین طرح دیدگاهها و موضوعات متکثر همسو است که به معنای ترویج مسؤولیت اجتماعی و امکان گفت و گو میان افراد و گروهها از یک طرف و ایجاد اعتماد و حسن ظن از طرف دیگر است که در نهایت می تواند باعث افزایش وحدت و همگرایی ملی شود (شهریاری و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۱). بنابراین در کنشگری مبتنی بر تساهل و مدارا، خشونت جایی ندارد و شهروندان نه

در عرصه روابط اجتماعی با یکدیگر و نه در عرصه سیاسی و رابطه با حکومت تحت خشونت و ابزارهای قهری قرار نمی‌گیرند. نمود بارز تساهل و مدارا در رویکرد سکولاریستی و نظام-های سیاسی غرب دیده می‌شود که حتی در صورت رد باورها و اصول دینی، آن را بخشی از ملزومات مدارا می‌دانند.

اما تفاوت در اندیشه اسلامی با اندیشه غربی از تساهل و مدارا نقش مهمی در چگونگی تعامل مردم با یکدیگر و نظام سیاسی با آنان و بالعکس دارد. از جمله اینکه در اندیشه اسلامی و قرآنی، تساهل به معنای آسان‌گیری به نحوی است که همه بتوانند احکام دین را بجا آورند؛ زیرا اگر کسی نتوانست در یک شرایط خاص نماز، روزه یا سایر احکام را انجام دهد، یک راه حل آسان دیگری برای وی در نظر گرفته شود تا بتواند آن عمل را نحو مطلوبی به جا آورد (خلید عمر). بر اساس همین دیدگاه، در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز تا زمانی که اساس حکومت اسلامی و ارزش‌های عقیدتی و ایمانی حاکم بر آن دستخوش زوال و فراموشی نشود، می‌توان با مدارا و تساهل برخورد نمود. اگر چنین رویه‌ای باشد، حاکم جامعه اسلامی می‌تواند تا این حد، تساهل و مدارا نماید و از سختگیری در مسائل پرهیز کند (رضایی و همکاران، ۱۴۰۱: ۸۴). همچنین تساهل و مدارا در جامعه اسلامی به معنای پذیرش عقاید گروه‌ها و احزاب سیاسی نیز پذیرفته شده است و منعی برای فعالیت آنان وجود ندارد. تنها محدودیت در این زمینه آن است که احزاب سیاسی به اصول و ارزش‌های عقیدتی و مبانی دین اسلام با احترام رفتار کنند و در راستای تحقق اهداف دشمنان اسلام و امت اسلامی عمل نکنند (حسینی جو، ۱۴۰۱: ۳). بنابراین هم در عرصه سیاسی و هم در عرصه اجتماعی و عمل به احکام دینی، تساهل و مدارا به مانند یک فضیلت و شیوه رفتار و عمل است (فرزانه پور و بخشایی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۵۷). از این رو تساهل و مدارا در اندیشه اسلامی، محدود به عرصه سیاسی نیست و قابل تقلیل به این عرصه نیز نمی‌باشد. در یک معنای کلی اگر بتوان تساهل و مدارا در اندیشه اسلامی را بیان کرد، نوعی آسان‌گیری بر مردم و پیدا کردن راه حل مناسب برای اجرای احکام شریعت، برطرف ساختن موانع به کمک راه‌حل‌های بهتر و همچنین تعیین حد و مرز در عرصه سیاسی و اجتماعی برای جلوگیری از آشوب، بی‌نظمی و بی‌اخلاقی در روابط مردم با یکدیگر و روابط آنان با حکومت و بالعکس است. ضمن اینکه تساهل و مدارا در جامعه اسلامی به دلیل احساس مسئولیت برای شهروندان و نظام سیاسی برای عمل به احکام شریعت و جلوگیری از تعرض به باورها و عقاید مردم، رویکرد دیگری به عرصه سیاست دارد. حال آنکه تساهل و مدارا در رویکرد غربی، به معنای بی‌تفاوتی و پذیرفتن هر ایده‌ای است که بتوان در جامعه مطرح نمود (پوپر، ۱۳۹۳: ۲۶۴). از این رو در اندیشه اسلامی، تساهل و مدارا، نه تنها عرصه‌ای برای نمایش دیدگاه‌های مردم است، بلکه به نحوی است که ایده مطرح شده در تعارض با

اخلاق عمومی یا ضد مبانی شریعت نباشد. بنابراین مواردی که در دین اسلام، قابل مدارا و مسامحه نیست و به شدت بر عدم مدارا نیز توصیه می‌شود، اجرای حدود الهی است. بنابراین با توجه به رویکرد متفاوت اندیشه اسلامی به بحث تساهل و مدارا در این پژوهش تلاش بر این است تا از الگوی تحلیلی تساهل و مدارا در اندیشه اسلامی بهره برده شود.

۳. مدارا و تساهل در اندیشه امام و رهبری

تساهل و مدارا به دلیل ریشه داشتن در اندیشه اسلامی نقش مهمی در ساختن جامعه مطلوب، احساس مسئولیت اجتماعی برای شهروندان و همچنین آسان‌گیری حکومت اسلامی در قبال آراء و نظریات مردم داشته است تا ضمن شناسایی مشکلات و محقق شدن حق آزادی بیان، زمینه برای پیاده‌سازی احکام شریعت و حفظ و حراست از آنان فراهم شود. در مباحث پیش‌رو تلاش بر این است تا با بررسی آراء امام خمینی (ره) و حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، هم‌گونه مطلوب و متناسب از تساهل و مدارا در جامعه اسلامی و دوره جمهوری اسلامی ارائه شود و هم نقش آن در عرصه سیاسی و مشکلات امروزی مطرح گردد.

۳-۱. رویکرد امام خمینی (ره) به تساهل و مدارا

درباره الگوی تساهل و مدارای اخلاقی منبعث از اسلام این ایده مطرح شده است که در چارچوب این رویه، خرمندان جامعه به طور مسلم، سهولت‌هایی را برای افراد جامعه لحاظ می‌کنند (اسداللهی، ۱۳۸۲: ۱۲۶). این ملاحظه به دلیل نیاز جامعه در وهله اول و سپس حکومت اسلامی است که بتوانند با مردم، به شیوه مسالمت‌آمیز و آسان‌گیرانه رفتار نمایند. بر همین اساس، در آراء امام خمینی (ره)، تساهل و مدارا امری معرفتی و از عوامل اثرگذاری بر قلوب و کسب رضایت مردم است. معنای مدارا در آراء ایشان همسو با نرم‌خویی و بدست آوردن دل هموعان است که به تعبیر ایشان: «مدارا تمام قوای ظاهری و باطنی جامعه را رام و قلوب را فتح می‌کند» (موسوی خمینی، ۱۳۸۲: ۳۱۵). ترجمان سیاسی این فقره بیانگر آن است که در عرصه اداره جامعه می‌بایست بر روش‌هایی تکیه کرد که بتواند بدون خشونت و سرکوب و با در نظر گرفتن ملاحظاتی نظیر محترم بودن اندیشه فرد، اهمیت نقد و انتقاد در جامعه، تاب‌آوری در عرصه سیاسی و همچنین پذیرش عقیده مخالف بنا می‌گردد. به تعبیر امام خمینی (ره): «جلب قلوب با خشونت، استبداد و اقتدارطلبی بدست نمی‌آید» (موسوی خمینی، ج ۱۲: ۱۳۸۰: ۵۰۷). بنابراین در اداره امور جامعه اسلامی، تساهل و مدارا، عاملی برای مشروعیت بخشی از ناحیه مردم به حکومت می‌شود که نیازمند راهکارهای اخلاقی، تدریجی و همسو با عقاید مردم است. بخش مهمی از دیدگاه امام خمینی (ره)، معطوف به ساختن اعتماد افقی (سیاستمداران و مردم) از طریق تساهل و مدارا است، زیرا در جامعه‌ای که تساهل و مدارا در کار نباشد، استبداد و خودرأیی حاکم شده و زمینه برای دور شدن مردم از حکومت فراهم می‌گردد.

حکومت اسلامی برای خدمت به مردم در جامعه اسلامی موجودیت می‌یابد و حاکمان، خدمتگزاران شهروندان محسوب می‌شوند. جایگاه و مقام حکومتی فقط به عنوان تکلیف خدمت به افراد جامعه است، نه یک امتیاز برای رسیدن به مطامع شخصی. به همین جهت، اساساً حکومت دینی و اسلامی حق تحمیل قدرت خود بر مردم را ندارد. شأن حکومت اسلامی شأن خدمت‌رسانی است، و عدول از این اصل، مشروعیت دولت اسلامی را خدشه‌دار می‌کند. یکی از مهمترین نتایج این اصل این است که شهروندان جامعه اسلامی از حقوق ویژه خود برخوردارند، تا از تعرضات احتمالی دولت و دولتمردان در امان بمانند (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۹۴: ۱۲۳). حق مشارکت مردم در امور عمومی جامعه ناشی از این اصل است. در واقع در جامعه اسلامی حکومت در درجه اول حق مردم است و آنها این حق را به حاکمان شایسته تفویض می‌نمایند. همچنین در این چشم انداز الگوی مطلوب جامعه اسلامی، رابطه حکومت با مردم، رابطه‌ی حاکم مستبد و دیکتاتور نمی‌باشد. حکومتی که با دیکتاتوری، خویشتر گزایی، تشخیص طلبی، تفاخر و تفرعن در صدد در اختیار داشتن زمام حکومت مسلمانان است، نه تنها در نهایت به زورمداری، دروغ، حق‌کشی و ارباب متوسل می‌گردد، بلکه باعث ویرانی دین و آیین مقدس اسلام و باعث ضعف و ذلت و شقاوت جامعه اسلامی خواهد شد. رابطه میان حاکمان و مردم در جامعه اسلامی، رابطه فرمان‌دهنده و مطیع نیست. حضرت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در عهدنامه مالک اشتر می‌فرماید: «ولا تقولن انی مؤمر فاطع، فان ذلک ادغال فی القلب و منهکه للدين و تقرب من الغیر» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). اصل خدمتگزاری و نوع رفتار حکومت اسلامی که باید براساس انصاف و عدل و مدارا شکل گیرد، اقتضا می‌کند برای شهروندان حقوقی به عنوان معیارهای مورد استفاده در تصمیم‌گیری‌ها و تعامل دولتمردان با مردم مد نظر قرار گیرد. این معیارها استانداردهایی است که باید براساس مبانی نظری اسلام تعیین و مورد رعایت و حمایت قرار گیرند. نمود عینی این رویه در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز قابل مشاهده است. چنانچه در اصل پنجاه و ششم قانون اساسی بدین گونه منعکس شده است که حاکمیت اولاً و بالذات متعلق به خداست و این حاکمیت از سوی خداوند به انسانها واگذار شده است تا سرنوشت اجتماعی خویش را رقم زنند. انسان‌ها می‌توانند این حق را با موازین خاص به افرادی که صلاحیت دارند، واگذار نمایند. بنا به این مینا، حکومت اسلامی هیچ‌گونه حق اولیای نسبت به حکومت ندارد و نمی‌تواند حاکمیت خود را بدون رضایت توده مردم بر آنها تحمیل نماید. در شرایط عدم مقبولیت از سوی مردم، حکومت مشروعیت نیز نخواهد داشت.

اما در جمهوری اسلامی جز در موارد نادر که اسلام و حیثیت نظام در خطر باشد آن هم با تشخیص موضوع از طرف کارشناسان دانا، هیچ کس نمی‌تواند رأی خود را به دیگری تحمیل

کند و خدا آن روز را نیاورد (موسوی خمینی، ۱۳۸۲). بنابراین تساهل و مدارا در آراء امام خمینی (ره) سازنده و پیش برنده امور و سازگار با ارزش‌های دینی است که حتی به باور ایشان، مدارا با فرعون نیز می‌تواند سازنده باشد (بیات و همکاران، ۱۴۰۰: ۴۸۳). مدارا و تساهل از نظر امام خمینی (ره) نشانه بارز یک حکومت خوب و مطلوب است که برای شنیدن نظرات آحاد مختلف مردم گوش شنوا دارد. از این رو تندمزاجی، برخورد سخت با دیدگاه‌های مخالف و خلاف خواسته مردم عمل کردن مصداق عدم تساهل و مدارا است. به دیگر سخن، مدارا برای بنیان نهادن یک حکومت دینی و مردمی از نظر امام خمینی (ره) و تداوم آن مستلزم توجه به رأی و نظر ملت است. از نظر امام خمینی (ره)، دولت نماینده مردم و ناشی از اراده آنان است و دلیل اصلی سقوط دولت پهلوی نیز جدا شدن از ملت بوده است (موسوی خمینی، ۱۳۸۰: ۳: ۲۲۹). بنابراین در زمانی که یک حکومت متکی بر رأی و نظر مردم است، این اتکا تنها با صندوق رأی و انتخابات قابل دفاع نیست، بلکه می‌بایست روحیه مدارا و تساهل در عرصه حکومت‌داری از جمله در زمینه بیان خواسته‌های آن جلوه‌گر شود.

اما در مرحله تداوم نظام سیاسی نیز جایگاه مدارا در نزد امام خمینی (ره) بسیار مهم است و ایشان تساهل و مدارا را نیز برگرفته از دین و آموزه‌های شرعی می‌دانند (بیات و همکاران، ۱۴۰۰: ۴۸۲). زیرا تساهل و مدارا در اندیشه‌های اسلامی دارای دو معنا است؛ یکی به معنای شرع مقدس اسلام و دیگری به عنوان یک فضیلت اخلاقی و شیوه رفتار و عمل که در عرصه مناسبات فردی و اجتماعی نمود پیدا می‌کند. از این جهت میان دو مقوله تلرانس و تساهل و مدارای اسلامی تفاوتی ماهوی دیده می‌شود (بزرگر و بیات، ۱۳۹۵: ۲۸). از این جهت، تساهل و مدارا در آراء امام خمینی (ره) معطوف به مهرورزی و محبت از سوی حاکمان در قبال مردم مرتبط است و اگر در عرصه سیاسی به کار گرفته شود، باعث نرم‌خویی و صبر در قبال دیدگاه‌های مختلف مردمی منجر می‌گردد. بنابراین رواداری نظیر آنچه در صدر اسلام و احکام دینی دیده می‌شود، نقشه راه ایجاد یک جامعه مطلوب است. در این جامعه مطلوب، همان‌طور که ایشان از امام محمد باقر (ع) نقل می‌کنند: «داخل آن [دین] شوید با رفق و مدارا و عبادت خدا را مغبوض بندگان خدا نکنید تا مثل سوار مفروطی باشید که نه سفر را قطع می‌کند و نه پشت به مرکوب خود باقی می‌گذارد» (امام خمینی، ۱۳۷۰: ۲۷). بنابراین رواداری و تساهل در اندیشه امام خمینی (ره) بحثی معرفتی است که با استنباط احکام و قواعد شریعت بدست آمده و برای اداره امور جامعه از حیث سیاسی و اجتماعی بسیار سازنده است.

تساهل و رواداری از نظر امام خمینی (ره)، شناسه نظام و حکومت دینی در اسلام است. همچنان که ایشان با مقایسه شرایط دوران طاغوت با حکومت اسلامی، مشخصه اصلی یک نظام غیراسلامی را در این می‌داند که رهبران جامعه در مقابل مردم خود نفوذناپذیر و محکم

هستند. این در حالی است که در محیط حکومت اسلامی «این طور نبود که وقتی وارد شود یک کسی در محیط حکومت اسلامی، وحشت برش دارد» (موسوی خمینی، ۱۳۸۰: ج ۷: ۲۳۶). بنابراین تساهل، رواداری و احساس امنیت و اطمینان از مشخصات اصلی حکومت اسلامی است که در سایر حکومت‌ها چنین نیست. بنابراین مهربانی با مردم، شنیدن سخنان آنان و همچنین حراست از حقوق و آزادی‌های آنان به عنوان مصادیق کاردبری و عملیاتی نمودن رواداری در جامعه اسلامی است. به طور مشخص در این زمینه می‌توان از طرح ۸ ماده ای امام در زمان جنگ و در راستای حمایت از حقوق و آزادی‌های مردم در جامعه اسلامی نام برد. در اندیشه امام خمینی (ره)، تساهل و مدارا که مقدم بر خشونت و نبود مدارا قرار گرفته است، تا زمانی که در تقابل و مغایرت با ماهیت دینی و اساس نظام و امنیت ملی نباشد، مستمسکی برای معاندین نباشد و باعث تسلط بیگانگان بر کشور نشود، در زمره مؤکدات است (یارمحمدی، ۱۳۷۸: ۲۸۳). مقدم بودن تساهل و مدارا بر خشونت و ناامنی بیش از هر چیز ناشی از اهمیت حقوق و آزادی‌های اساسی شهروندان در جامعه اسلامی است. زیرا در مرحله تداوم نظام اسلامی، حقوق و آزادی شهروندان و تأمین آنان از عناصر اصلی آن است (موسوی خمینی، ۱۳۸۰: ج ۶: ۴۳۷). در چنین شرایطی، تا زمانی که فردی یا گروه و جماعتی، با برکشیدن سلاح و یا به قصد برهم زدن امنیت جامعه، تهدیدی را برای سایرین ایجاد نکند، اندیشه‌اش قابل احترام است. بنابراین در آراء امام خمینی (ره)، تساهل و مدارا در عرصه اجتماعی و سیاسی با امر به معروف و نهی از منکر نیز مرتبط است و آزاد بودن افراد برای انتقاد سازنده و بهبود امور نباید مستمسکی برای تخریب ارزش‌های جامعه و یا تضييع حقوق دیگران در نظر گرفته شود.

۲-۳. تساهل و مدارا در آراء آیت‌الله خامنه‌ای

ایده تساهل و مدارای اسلامی علاوه بر عرصه سیاست و اجتماع، ناظر بر عرصه اجتماعی نظیر توجه به حس مسؤولیت‌پذیری نیز می‌شود. زیرا این نیاز، از جمله مسائلی است که هیچ گروه یا دولتی نمی‌تواند نسبت به آن بی‌نیاز باشد (اسداللهی، ۱۳۸۲: ۱۳۱). به همین دلیل در جامعه‌ای که تساهل و مدارا وجود دارد، نباید این موضوع به ذهن متبادر شود که هر ایده و باوری می‌تواند مطرح شود یا هر اصول و باوری به دیده تشکیک و نقد بدان نگریسته شود. همچنان که احکام شریعت تابع همین روند هستند و در هر شرایطی می‌بایست نسبت به آنان با دیده مطلق‌انگاری رفتار شود. بنابراین با در نظر داشتن اهمیت تساهل و مدارا، ساختن زندگی بشر بدون وجود اصول پایدار ممکن نیست. بر مبنای همین رویکرد، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به بحث تساهل و مدارا به عنوان یک ابزاری برای تهذیب نفس انسانی مهم است. زیرا در قاموس فکری آیت‌الله خامنه‌ای، حرکت و مجاهدت از درون انسان آغاز شده و به سطح جامعه

و جهان کشیده می‌شود. بنابراین انجام وظیفه در سطح فردی، مقدم و مقدمه انجام وظیفه دوم و سوم و در سطوح خانوادگی و اجتماعی است (لک‌زایی و لک‌زایی، ۱۳۹۵: ۶۹). تساهل و مدارا نیز در این فرایند است که معنا و مفهوم پیدا می‌کند و اگر در عرصه فردی و اجتماعی نتواند منجر به بهبودی اوضاع و شرایط شود، منجر به تشکیل یک جامعه غیراخلاقی و دور افتاده از ارزش‌های انسانی می‌گردد. از نظر ایشان، اگر روابط انسانی را به چهار حوزه تقسیم کنیم (روابط انسان با خود، خدا، هستی و دیگران)، تساهل و تسامح در حوزه روابط انسان با دیگران قرار می‌گیرد که خود تحت تأثیر دو حوزه دیگر؛ یعنی هستی‌شناسی و انسان‌شناسی است. از منظر دینی در هستی‌شناسی، پایه جهان و خلقت آن، بر رحمت بوده و این رحمت در برگیرنده همه جهان، از جماد گرفته تا نبات و انسان و تساهل و تسامح همه افراد از کافر تا مؤمن است؛ زیرا ذات مقدس پروردگار، رحمان رحیم است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۲/۶). اما اگر تساهل و مدارا در میان افراد جامعه به ترویج بی‌اخلاقی، بی‌مسئولیتی در قبال کردار و گفتار و همچنین بی‌توجهی به ارزش‌های انسانی و اخلاقی بنا شود، راه به جایی نخواهد برد. موضوعی که در گفتمان انقلاب اسلامی و همچنین قوانین و اسناد داخلی در قالب حمایت از ارزش‌های انسانی و الهی و پیاده کردن امر به معروف و نهی از منکر نیز نمود یافته است.

با در نظر داشتن این نکته مهم که تساهل و مدارا امری اجتماعی و معطوف به رابطه افراد با یکدیگر است، مشخص نمودن معیارهای تساهل و مدارا و تعیین یک چارچوب برای بهره‌مندی از تساهل و مدارا در جامعه اسلامی حائز اهمیت فراوانی است. بدین ترتیب، نظیر آنچه در اندیشه امام خمینی (ره) در زمینه مرزبندی میان گستره تساهل و امنیت جامعه اسلامی مطرح شد، در آراء آیت‌الله خامنه‌ای نیز به چشم می‌خورد. زیرا در نزد ایشان نیز مدارا و رواداری منوط به حفظ حد و آزادی دیگران و محدود نکردن آزادی آن، نبود گمراهی و اضلال، ایجاد تشنج نکردن در جامعه، حفظ اسرار مهم مملکت، تحریف نکردن واقعیات جامعه و حقایق، نبود تعارض با حکومت اسلامی است (سلطانی‌وش و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۹). بنابراین در یک اجتماع اخلاقی، مبتنی بر مسئولیت‌شناسی و تلاش برای خارج نشدن افراد از محدوده اخلاق و معنویت، تساهل می‌بایست معطوف به حوزه سعادت بشری و جلوگیری از هرج‌ومرج و بی‌اخلاقی و بی‌عفتی در جامعه باشد. زیرا رها کردن امور جامعه هم در عرصه فردی و هم در عرصه اجتماعی به بهانه تساهل و مدارا، چیزی جز بنیان‌فکنی از ارزش‌های انسانی و الهی نیست.

علاوه بر این تساهل و مدارا در مواردی که اصول حق و کلام شریعت جاری است، نمی‌تواند با دیده تشکیک و رد اصول وارد میدان شوند. زیرا اصل تساهل و مدارا، قانون کلی الهی است (اسداللهی، ۱۳۸۲: ۱۲۷). بنابراین نباید از همین ابزار برای زیر سؤال بردن قوانین الهی

استفاده کرد. به همین دلیل، جایگاه تساهل و مدارا در آراء آیت‌الله خامنه‌ای شامل اصولی نظیر هدایت‌گرایی و هدایت‌پذیری همراه با اختیار و بصیرت، انصاف و عدالت، تعامل همراه با مروت و رواداری، تفاوت‌قائل شدن میان تساهل در اسلام با غرب، برابری همه مردم در بهره‌مندی از حقوق طبیعی، مدنی، اجتماعی و شهروندان، حکمت، پند، تبیین حقیقت، نبود جواز تعقیب و تفتیش عقاید، فشار، شکنجه و سختگیری و همچنین مرزبندی میان جبهه حق و باطل است (جوادی ارجمند و رجایی، ۱۳۰۱: ۳۹۸). اما این بدان معنا نیست که در جامعه اسلامی هر کس که اراده نماید، حقیقتی را نفی یا بر علیه مقدسات و احکام دینی به بهانه آزادی بیان و اندیشه، فعالیت کند. بدین معنا از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، داشتن هر نوع عقیده در اسلام آزاد است، منتها این آزادی عقیده به این معنا نیست که اسلام جایز می‌شمارد و روا می‌داند که انسانها از عقیده حق و از بینش درست منحرف شوند و اعتقاد غلط و نادرست را در قلب و فکر خود بپذیرند (سلطانی‌وش و زارع، ۱۳۹۸: ۴). بنابراین تساهل و مدارا هرچند با هدف حمایت از آزادی‌های فردی و اجتماعی، بیان عقیده و نظر، انتقاد از وضعیت موجود و ارائه راهکار برای بهبود آن مطرح می‌شود، اما همواره نیازمند داشتن چارچوبی معین و قانونی جهت یک حرکت مؤثر و متعالی است. بدین معنا که بتواند «تساهل نسبی» را در برابر «تساهل مطلق» نشانده و آن را عاملی برای دستیابی به ارزش‌های انسانی و الهی تبدیل نمود. بنابراین تساهل به نوبه خود هدف نیست، بلکه ابزاری برای دستیابی به ارزش‌های یاد شده است که اساس گفت‌وگو، انقلاب اسلامی نیز تلاش برای معنابخشی و هویت‌دادن به ارزش‌های الهی و پیاده کردن احکام شریعت است. معنای مدارا با مخالف در اسلام این است که اگر کسانی وظیفه اسلامی و قلبی خود را انجام ندادند و عقیده غلط و باطلی را به عنوان اعتقاد خود انتخاب کردند، اسلام با تکیه بر اصل تساهل و تسامح و مدارا نسبت به مخالفان، در برابر آنان به زور متوسل نمی‌شود که باید از عقیده خودشان برگردند و شمشیر را بالای سر آنها نمی‌گیرد که باید به عقیده حق ایمان بیاورند یا حکومت، آنها را از حق حیات در جامعه، حقوق طبیعی و اساسی، حقوق اجتماعی و مدنی و حقوق شهروندان در جامعه اسلامی محروم نمی‌کند یا آنان را از میان خود اخراج نمی‌کند (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۶۵/۱۲/۵). بنابراین دین اسلام بر مبنای رحمت و مدارا و ترویج آن میان مردم بنا شده است و از این رو مدارا و تساهل را با هدف سعادت بشری و پیدا نمودن حقایق و رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی دنبال می‌کند. از این‌رو رفتار حکیمانه با مردم، از پایه‌های اصلی حکومتداری در اسلام به شمار می‌رود که در واقع در جهان‌بینی توحیدی نیز بر آن تأکید می‌شود.

جهان‌بینی توحیدی به عنوان مبنای تساهل و مدارا در آراء آیت‌الله خامنه‌ای بدین معناست که انسانها در مسیر زندگی اجتماعی خود نیازمند هدایت و روشنگری هستند. به همین دلیل از

بصیرت، دشمن‌شناسی، موقعیت‌شناسی و تشخیص دوست از دشمن در بیانات ایشان بسیار مهم است. به همین دلیل در آراء ایشان، میان «تساهل مطلق» و «تساهل نسبی» می‌بایست تفاوت قائل شد. به تعبیر ایشان: «کج فهمانی که فریفته و یا دست‌نشانده فرهنگ غربی هستند، اسلام را به عنوان دین تساهل مطلق ترویج می‌کنند و مدعی هستند که با تساهل باید از بد معرفی شدن اسلام در برابر سران فرهنگ مهاجم غرب جلوگیری شود. آنان تحت عنوان روشنفکری و تساهل مایل نیستند که به هیچ یک از تعهدات و احکام اسلامی عمل شود. آنان از جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، جزای اسلامی، حجاب اسلامی و حکومت اسلامی رویگردان هستند و آن را موجب بد معرفی شدن اسلام، نزد اربابان غرب خود می‌دانند» (بیانات رهبری در مراسم ارتحال امام، ۱۱/۳/۱۳۷۴). بنابراین هدف از ترویج تساهل و مدارای مطلق آن است که انسان را بی‌نیاز از خدا و احکام شرعی نموده و عرصه را برای ترویج بی‌اخلاقی و بی‌عفتی در جامعه فراهم نمایند. از اینجاست که به تفکیک قائل شدن میان تساهل نسبی و تساهل مطلق پی می‌بریم و گونه مطلق آن بی‌ارتباط با جامعه اسلامی تلقی می‌شود.

تساهل نسبی در آراء مقام معظم رهبری به معنای آن است که هم بتوان مانع از ایجاد مشکلات برای آزادی‌های فردی و اجتماعی شد و هم اینکه جلوی بی‌بندوباری و فس و فجور را در جامعه اسلامی گرفت. به عنوان نمونه در مسأله حجاب بر این باور است که: «[در برخورد با مشکل بدحجابی] گفتن و تذکر دادن، خوب است. چه اشکال دارد با اخلاق خوب تذکر دهند؟ دیروز حدیثی را برای جمعی میخواندم که آمر به معروف و ناهی از منکر باید خودش به آنچه دارد امر و نهی میکند، هم عالم باشد و هم عامل. «رفیق لمن یأمر و رفیق لمن ینهی»؛ با رفق و مدارا امر و نهی کند. امر و نهی، یعنی دستور دادن - بکن، نکن - غیر از تمنا کردن است؛ اما همین را با رفق، - نه با خشونت - انجام دهد. به نظرم این طوری باید عمل شود» (بیانات رهبری، ۲۲/۲/۱۳۸۲). تساهل نسبی در این زمینه به معنای همسویی با امر به معروف و نهی از منکر است که در عرصه عمل به معنای آزاد گذاشتن مردم در دیدگاهها و سلائق شخصی و خواسته‌های گروهی و جمعی آنان است؛ البته تا زمانی که این آزادی و حق، باعث گرایش به سمت «تساهل مطلق» نشود و یا منجر به نادیده گرفتن ارزش‌های دینی و انسانی نگردد. همچنان که در عرصه روابط اجتماعی نیز نباید به نحوی باشد که حقوق دیگر شهروندان را مورد تعرض و تعدی قرار دهد؛ زیرا باور عمومی در جامعه اسلامی بر پذیرش ارزش‌های دینی و رعایت احکام و شرع بنا شده است که نادیده گرفتن آن دنباله همان تساهل مطلق است که به معنای مصطلح آن در غرب رایج است.

با در نظر داشتن این موارد باید گفت که «تساهل نسبی» در اندیشه رهبری، امری اخلاقی و برگرفته از معنویت و اخلاق اسلامی است که در تقابل با «تساهل مطلق» به معنای غربی

(سکولار) آن می‌باشد. در این باره نیز مقام معظم رهبری به تفکیک رویکرد سکولار و دینی در ارتباط با تساهل پرداخته و نمونه بارز تساهل در عرصه سیاست را در رفتار امام علی (ع) مطرح می‌کند. از این رو می‌فرمایند: «یکی از خطرهای جدائی دین از سیاست که عده‌ای آن را همیشه در دنیای اسلام ترویج می‌کردند - در کشور ما هم بود، امروز هم متأسفانه بعضی نغمه‌هایی را در جدائی دین از سیاست بلند می‌کنند - همین است که وقتی سیاست از دین جدا شد، از اخلاق جدا خواهد شد، از معنویت جدا خواهد شد. در نظام‌های سکولار و بی‌رابطه‌ی با دین، اخلاق در اغلب نزدیک به همه‌ی موارد، از بین رفته است. حالا یک وقت استثنائاً در جائی یک عمل اخلاقی دیده بشود، این ممکن است؛ استثناء است. وقتی دین از سیاست جدا شد، سیاست می‌شود غیر اخلاقی، مبنی بر همه‌ی محاسبات مادی و نفع‌طلبانه (بیانات رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران: ۱۳۸۸/۶/۲۰). بنابراین در نگرش مادی و سکولار، تساهل و مدارای مطلق باعث زوده شدن ارزشهای انسانی و الهی شده و زمینه را برای تسلط و غلبه خواسته‌های بی‌پایان فردی فراهم نموده که در نوع خود یک اجتماع بدون معیار و بدون توجه به ارزش‌های انسانی و الهی را پدید آورده است.

از نظر ایشان، مدارا و تساهل در عرصه سیاسی دارای یک الگوی موفق در سیره علوی است. به تعبیر ایشان: «سلوک سیاسی امیرالمؤمنین بر پایه‌ی معنویت است و از سلوک معنوی او جدا نیست. رفتارهای سیاسی امیرالمؤمنین. اولاً تا حد ممکن با مخالفان خودش، حتی با دشمنان خودش مدارا کرد. اینی که می‌بینید امیرالمؤمنین سه جنگ را در دوران حدود پنج سال حکومت خود مجبور شد و تحمل کرد، بعد از این بود که همه مداراهای لازم انجام گرفته بود. امیرالمؤمنین کسی نبود که بدون رعایت مداراهای لازم با مخالفان، اول دست به شمشیر ببرد» (بیانات رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران: ۱۳۸۸/۶/۲۰). بنابراین تساهل و مدارا در عرصه سیاسی و اداره جامعه، ابتدا معطوف به نوعی مسؤولیت‌پذیری و عدم مطلق‌انگاری آن است و دوم آنکه همراه با نوعی مسؤولیت حکومت اسلامی در قبال تعیین چارچوبی قانونی و معطوف به رعایت حقوق سایر افراد جامعه و از همه مهم‌تر حرکتی برای تعالی انسانی و پیاده کردن ارزش‌های انسانی و الهی است. در این صورت، تساهل و مدارا هنگامی می‌تواند منجر به تحقق یک جامعه معنوی گردد که هم معطوف به مسؤولیت‌شناسی آحاد جامعه و هم شناسایی عوامل مخل آن از سوی دولت اسلامی باشد. در این صورت زمینه برای ایجاد یک جامعه معنوی و مبتنی بر ارزش‌های دینی و انسانی فراهم می‌گردد.

۴. نتیجه‌گیری

اندیشه اسلامی تساهل و مدارا را نه امری در حمایت از بی‌بندوباری و بی‌تفاوتی مطلق نسبت به طرح آراء و دیدگاهها می‌داند، بلکه با فاصله گرفتن از الگوی مدارای سکولاریستی،

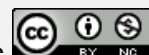
آن را ابزاری برای تحقق جامعه مطلوب اسلامی بر مبنای نگرش توحیدی می‌داند. الگوی محوری جامعه مطلوب اسلامی بر مبنای مدارا و تساهل، آسان‌گیری بر مردم و همچنین جلوگیری از تعرض به اصول شریعت و باورهای جامعه است. بنابراین الگوی تساهل و مدارا در گفتمان انقلاب اسلامی و از جمله در آراء امام خمینی (ره) و حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، بیانگر نوع خاص و متمایزی از آن است که برگرفته از رویکرد شرع به تساهل و مدارا بوده و در وهله اول ناظر بر شرع مقدس اسلام و در وهله بعدی، مربوط به عرصه اجتماعی و روابط افراد جامعه است. تساهل و مدارا از این منظر، نه امری مطلق و دائمی برای اداره جامعه و روابط مردم با یکدیگر و با نظام سیاسی، بلکه ابزاری برای تحقق احکام شریعت، آسان‌گیری برای پیدا کردن راه‌حل آسان و بدون دردسر و یا اندیشه درباره ایده‌های کارآمد است. همچنان که مرزهای تساهل و مدارا نیز در رعایت اصول و قواعد شریعت، پایبندی به اخلاق عمومی و عدم تعرض نسبت به باورهای سایر افراد است. این ایده نیز در آراء امام خمینی (ره) روشن شد که اگر در نظام اسلامی مدارا نباشد، نظام سیاسی نیز به فساد گرایش پیدا می‌کند. بنابراین یکی از عوامل مهم در جلوگیری از فساد از جمله ممانعت از پدید آمدن استبداد، کاربست تساهل و مدارا می‌باشد. همچنین در آراء امام خمینی (ره)، تساهل و مدارا یک صفت و معیار اخلاقی برای سنجش محبوبیت حاکمان در نزد مردم است و یک حکومت بی‌نیاز از اعمال خشونت و شیوه‌های قهری، بر گفت‌وگوی آزاد و در محدوده شرع و ارزش‌های اسلامی و باورهای اصیل دینی، دیگران را به خود جذب می‌کند. بنابراین کاربست اندیشه‌های امام خمینی (ره) در عرصه سیاست داخلی و خارجی به معنای نوعی قدرت نرم است که با توسل به شیوه‌های محبت‌آمیز، راهی برای حل و فصل مسالمت‌آمیز جدال‌های سیاسی ارائه می‌کند که نتایج قطعی آن، شکوفایی جامعه اسلامی و رسیدن به یک الگوی مطلوب حکمرانی بر پایه عقل و شرع است.

اما رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای به تساهل و مدارا، بیشتر از منظر نوعی تفکیک میان تساهل مطلق در گفتمان سکولار غربی و نسبی بودن تساهل در اندیشه اسلامی مبتنی است؛ بدین معنا که میراث اسلامی و تصویر یک آینده مطلوب، نمی‌تواند با پذیرش مطلق‌انگاری تساهل و مدارا همراه شود. به این دلیل که مطلق‌انگاری تساهل و مدارا، ارزش‌های جامعه اسلامی و به تبع آن حکومت اسلامی را که با هدف تعالی این ارزش‌ها بنا شده است، از بین می‌برد. بدین ترتیب در آراء آیت‌الله خامنه‌ای، مدارا با نوعی قاطعیت و تعیین چارچوب از سوی دولت و حکومت اسلامی همراه است که در صورت نایده گرفتن چارچوب‌ها، مدارای مطلق نظیر آنچه در حکومت‌های سکولار رخ می‌دهد، پدید می‌آید که از جمله نتایج آن تشکیک در تمامی ارزش‌های پذیرفته شده جامعه و زمینه‌سازی برای هرج و مرج اخلاقی و رفتاری در

جامعه اسلامی است. بنابراین تساهل و مدارا هم نیازمند مرزبندی برای رعایت حدود شرعی و جلوگیری از مسیری است که در نهایت به تشکیک در اصول و مبانی دینی می‌انجامد. از این جهت تساهل و مدارا، توسط مرزی تحت عنوان احکام شریعت احاطه شده است که ناظر بر مسئولیت‌پذیری شهروندان و پاسخگویی حکومت اسلامی در برابر خواسته‌های در حال تغییر مردم است.

استناد به این مقاله: رضایی، سیدمحسن، مظاهری، عبدالرضا، هاشمی، سیده فاطمه. (۱۴۰۴). جایگاه تساهل و مدارا در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی با تأکید بر آراء امام و آیت‌الله خامنه‌ای، *فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی*،

۷۲-۵۱، (۷۱)۱۹

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مأخذ:

- اسداللهی، طاهره (۱۳۸۲)، جایگاه تساهل و تسامح در قوانین حقوقی و اجتماعی اسلام، فصلنامه قیاسات، سال نهم، صص ۱۴۱-۱۲۷.
- برزگر، ابراهیم، بیات، مصطفی (۱۳۹۵)، الگوی مطلوب سیاست‌گذاری مدارا در جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه ریافت انقلاب اسلامی، سال دهم، شماره ۳۵، صص ۱۴۰-۱۱۷.
- پوپر، کارل ریچارد (۱۳۹۳)، زندگی سراسر حل مسأله است، ترجمه شهریار خواجهان، تهران: نشر مرکز.
- جوادی ارجمند، محمدجواد، رجایی، رنوف (۱۴۰۱)، نقش تساهل و مدارا در حل و فصل منازعات سیاسی و ارتقاء ظرفیت نظام جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه سیاست، دوره ۵۲، شماره دوم، صص ۴۹۸-۳۶۹.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۹)، اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- حسینی جوی، سیدامیر، اسلامی، سعید، پولادی، کمال (۱۴۰۱)، فضیلت اخلاقی تساهل و مدارا و نسبت آن در لیبرالیسم و نواندیشی دینی در ایران، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال هفدهم، شماره ۵، صص ۷-۱.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رضایی، محسن، مظاهری، عبدالرضا، هاشمی، سیده فاطمه (۱۴۰۱)، بررسی مقوله تساهل در فرهنگ قرآنی و دینی و تأثیر آن بر آرامش روانی جوامع اسلامی، فصلنامه قرآن و طب، دوره ۷، شماره ۱۴، صص ۹۰-۸۱.
- سلطانی‌پوش، علی، زارعی، مجتبی (۱۳۹۸)، جایگاه تساهل و تسامح در اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال بیست سوم، شماره اول، صص ۲۴-۱.
- شهریاری، ابولقاسم، خلیلی، محسن، اکبری، حسین (۱۳۹۵)، سنجش تساهل سیاسی و عوامل مؤثر بر آن، نمونه پژوهی: دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، فصلنامه سیاست پژوهی راهبردی، سال پنجم، شماره ۱۸، صص ۱۲۳-۹۰.
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۹۴)، آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فرزانه‌پور، حسین، بخشایی‌زاده، محمد (۱۴۰۱)، تساهل و مدارا در قرآن، فصلنامه اندیشه نوین دینی، سال هفتم، شماره ۲۵، صص ۱۷۶-۱۵۷.
- لک‌زایی، رضا، لک‌زایی، شریف (۱۳۹۵)، انسان و جامعه در اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای، فصلنامه سیاست متعالیه، سال چهارم، شماره پانزدهم، صص ۸۲-۶۳.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۰)، آداب الصلاة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۰)، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۲)، شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- Tsang, S. (2014). "Examining the Impact of News Attention and Education on Political Tolerance in Hong Kong", *Chinese Journal of Communication*, Vol.6, No.3.
- King, T. (1976). (London: : Geave Allen: Uniwin.

سایت

- بیانات رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران: ۱۳۸۸/۶/۲۰؛ قابل بازیابی در سایت — به آدرس زیر: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8033>
- بیانات رهبری در جلسه پرسش و پاسخ دانشجویان دانشگاه بهشتی؛ ۱۳۸۲/۲/۲۲؛ قابل بازیابی در سایت به آدرس: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3177>.
- بیانات رهبری در مراسم ارتحال امام، دیدار میهمانان خارجی شرکت‌کننده در مراسم سالگرد ارتحال امام خمینی (ره) با رهبر انقلاب؛ بازیابی در سایت به آدرس: <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=19678>
- یارمحمدی، محمد (۱۳۸۷)، تساهل و تسامح در سیره عملی امام خمینی (ره)، چکیده مقالات کنگره امام خمینی و اندیشه حکومت اسلامی؛ سایت به آدرس: http://www.imam-khomeini.ir/fa/c78_129707

منابع لاتین

- Asadollahi, Tahereh (2003). The Position of Tolerance and Forbearance in Islamic Legal and Social Laws. *Quarterly Journal of Qabasat*, 9th year, pp. 127-141.
- Barzegar, Ebrahim; Bayat, Mostafa (2016). The Ideal Model of Tolerance Policy in the Islamic Republic of Iran. *Quarterly Journal of Islamic Revolution Approaches*, 10th year, No. 35, pp. 117-140.
- Popper, Karl Raymond (2014). *Life is All About Problem-Solving*. Translated by Shahryar Khajian, Tehran: Markaz Publishing.
- Javadi Arjomand, Mohammad Javad; Ranjavi, Raouf (2022). *The Role of Tolerance and*

- Ayatollah Khamenei. Quarterly Journal of Elevated Politics, 4th year, No. 15, pp. 63-82.
- Khomeini, Ruhollah Mousavi (1991). *Adab al-Salat*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini (RA).
- Khomeini, Ruhollah Mousavi (2001). *Sahifeh Imam*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini (RA).
- Khomeini, Ruhollah Mousavi (2003). *Explanation of the Hadith of the Forces of Reason and Ignorance*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini (RA).
- Forbearance in Resolving Political Conflicts and Enhancing the Capacity of the Islamic Republic of Iran. Quarterly Journal of Politics, Vol. 52, No. 2, pp. 369-498.
- Hosseini Khamenei, Seyed Ali (2010). *The Political Thought of Ayatollah Khamenei*. Tehran: Publishing Institute of the Research Institute for Culture and Islamic Thought.
- Hosseini-Joo, Seyed Amir; Islami, Saeed; Poladi, Kamal (2022). *The Moral Virtue of Tolerance and Its Relation in Liberalism and Religious Reformism in Iran*. Quarterly Journal of Ethics in Science and Technology, 17th year, No. 5, pp. 1-7.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1994). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: Tehran University Press.
- Rezaei, Mohsen; Mazaheri, Abdolreza; Hashemi, Seyedeh Fatemeh (2022). *Examining the Concept of Tolerance in Quranic and Religious Culture and Its Impact on the Psychological Peace of Islamic Societies*. Quarterly Journal of Quran and Medicine, Vol. 7, No. 14, pp. 81-90.
- Soltani-Vosh, Ali; Zarei, Mojtaba (2019). *The Position of Tolerance and Forbearance in the Political Thought of Ayatollah Khamenei*. Quarterly Journal of Epistemological Studies in Islamic Universities, 23rd year, No. 1, pp. 1-24.
- Shahriari, Abolghasem; Khalili, Mohsen; Akbari, Hossein (2016). *Measuring Political Tolerance and the Factors Affecting It: A Case Study of Ferdowsi University Students in Mashhad*. Quarterly Journal of Strategic Political Research, 5th year, No. 18, pp. 90-123.
- Tabatabai Moteameni, Manoochehr (2015). *Public Freedoms and Human Rights*. Tehran: Tehran University Press.
- Farzanepour, Hossein; Bakhshaei-Zadeh, Mohammad (2022). *Tolerance and Forbearance in the Quran*. Quarterly Journal of New Religious Thought, 7th year, No. 25, pp. 157-176.
- Lakkzayi, Reza; Lakkzayi, Sharif (2016). *Human and Society in the Political Thought of*